

До історії українського «Гамлета»

«Гамлет» вважається справедливо
найгеніальнішим твором Шекспіра.

І. Франко¹

Говорити тут детально про одну з найбільш відомих світові англійських трагедій — зайве. Це є магічне ім'я. Кожна людина має свого власного Гамлета. Шекспірівський герой причаровує кожного шляхетністю мислення, нескінченністю здібностей діяння, кметливістю, як людині бути кращою. Ці звороти, що показують в трагедії людину скоріше як вічну істоту, аніж як тимчасове створіння, де моральні проблеми обарвлено в трагічну ситуацію, де експеримент долі тяжить над характерами, де в конфлікт вступають сильна воля проводу з агонією душі, де покликано елементи релігійних суперечностей і введено на задньому плані політичні інтриги, — підсилюють драматизм трагедії. Сценічна опуклість головного героя сягає неймовірної сили, поставленої в проблему особи й середовища. Для особи Гамлета діють всі інші — король, королева, Офелія, Полоній, Лаерт, актори, Горацій, Озрик та інші...

Київський глядач вже мав змогу понад сто років перед появою перекладу О. Бурггардта ознайомитися з «Гамлетом». Ця перша вистава була 1816 року в польській мові. Афіша трупи Антона Змієвського, львов'янина з походження, зазначала, що «представлена будет съ англицького на немецкій, а съ того на польській переведенная любимая Великая Трагедія въ 5-ти дѣйствіяхъ подъ названіемъ "Гамлетъ — наследный принц Датскій"».²

Після цього протягом дев'ятнадцятого століття на сценах різних міст України відбувалися численні вистави «Гамлета» за участю найвизначніших акторів, з яких

¹ І. Франко. «Гамлет» Шекспіра. «Твори», XVIII. Стор. 309. Київ. 1955.

² Архів Державного музею театрального мистецтва УРСР. Інв. ч. 28.100.

треба зазначити Е. Россі (в італійській мові), Л. Барнаа (в німецькій), російських трагіків П. Мочалова, М. Рибаківа, М. Іванова-Козельського та інших.

Не без впливу цих вистав відбувався рух в напрямі творення української вистави «Гамлета». Під тиском суворої російської цензури це було неможливо, трохи легше було становище у Львові. Після звернення там місцевої газети «Слово» у січні 1865 року братися до перекладів світової класики, цього ж року в журналі «Нива» було надруковано першу дію «Гамлета» в перекладі Павла Свого (Павлина Свенцицького). Так почалася історія української вистави «Гамлета», найдавніша доба її, що тривала далеко понад півстоліття.

Автор першого перекладу «Гамлета» був «родом з України, талановитий польський поет, не без заслуги і в нашому письменстві».¹ Проте, П. Свенцицькому переклад не вдался. І. Франко зазначив, що його вірші — аритмічні та апоетичні. Тут же поруч він наводив приклад (реакція Горація після першої зустрічі з Привидом).

Встряхнувшись, як преступник на голос апелю, страшено. Чував я, що півень той трубаць, ранок озаймує, своїм чутним острашим голосом пробуджає бога дня, і на цей знак кожний дух, чи він на землі блукається, в воді, вогні чи по вітру, — вертається, звідки вийшов; а що це правда, перекою тому то, що ми тут самі бачили.²

За першою спробою П. Свенцицького слідував переклад «Гамлета» Юрія Федьковича. Він не знав англійської мови і переклав з німецької і далеко відійшов від оригіналу. Його «переклад «Гамлета» все ж перевантажений гуцульським діалектом, що значно зменшило можливість поширення його серед читачів усієї України».³

1873 рік приніс і першу аматорську виставу «Гамлета» українською мовою в київській «Громаді». Переклад зробив відомий драматург Михайло Старицький. Було представлено лише уривки з музикою М. Лисенка. Повністю свій переклад Старицький видав 1882 року, переборовши численні цензурні перепони. Російська критика несправедливо накинулася на перекладача, обвинувачуючи його

¹ І. Франко. Цитований твір. Стор. 319.

² Там же.

³ І. Ваніна. «Шекспір на українській сцені». Стор. 28. Держ. Видав. Образотворчого Мистецтва. Київ, 1958.

в творенні штучної мови. М. Кропивницький зазначав, що «перевод «Гамлета» М. П. Старицького надто грубий».¹ Аналізуючи спробу Старицького, І. Франко писав, що «зовсім наперекір своїй виразній обіцянці він змінив розмір віршовий у цілій драмі і замість англійського драматургічного blank verse (п'ятистопного ямба), заведів розмір сербської юнацької пісні, що зовсім не надається до драми».²

Справу перекладу «Гамлета» порушив знову П. Куліш. Десять шекспірівських драм в його перекладах були видані у Львові в період з 1899 по 1902 рік. З приводу Кулішевого перекладу «Гамлета» редактор їх І. Франко писав:

П. Куліш дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладів великого британця... Сей переклад можна назвати вірнішим оригіналові, ніж, приміром, звісні мені польські, а декуди навіть ніж німецькі переклади Шлегеля та Дінгельштета».³

Не дивлячись все ж на таку високу оцінку І. Франка (він вказував і на недоліки), П. Куліш все ж не відтворив гамлетовських характерів, користувався мовою побутово-етнографічного стилю й переобтяжував переклад архаїзмами. Стилістичної цілості не складалось... Проблема шекспірівського перекладу, а зокрема «Гамлета», увійшла в двадцяте століття, як невирішена.

Три десятиліття, що минули від перекладів П. Куліша і його попередників, що ставили першопочатком проблему перекладу «Гамлета» як збагачення й поширення мовного українського процесу (неодмінна риса просвітянської літератури XIX ст.), змінили цілковито обставини. На всю широчінь встала проблема шекспірівської вистави, де переклад ставав лише першою частиною для вирішення її. Український театр «тільки тепер на наших очах відійшов від етнографічних та історичних хат і жупанів до вселюдської культури»⁴ — писав театральний критик Ю. Меженко 1923 року, ніби свіжо парафразуючи слова

1 Акад. М. Вozняк. «Стосунки М. Кропивницького з галицькими українцями». «Річник театального музею». Стор. 148. Київ, 1930.

2 І. Франко. Цитований твір. Стор. 320.

3 І. Франко. Цитований твір. Стор. 321, 322.

4 Журнал «Календарь искусств». Ч. 1. 1923.

тридцятилітньої давности, сказані М. Кропивницьким:

Коли Англія дада: Гарика, Ольриджжіо, Італія: Роси, Сальвіні, Магди, Германія: Поссарта, Барная, Росія: Мочалова, Рибаківа і инчих Гамлетів, то чомуж Україна не мусить дати його?¹

І от О. Бурггардт почав працю над перекладом «Гамлета», склавши угоду з харківським Державним Видавництвом Літератури й Мистецтва 26 березня 1930 року.²

Перед цією датою українська історія театру зафіксувала лише п'ять шекспірівських вистав. Хронологічно першою з них стала вистава «Макбета» 1920 року, виставлена в місті Умані Київським Драматичним Театром. Керівник його, режисер вистави й виконавець ролі Макбета — Лесь Курбас давав історичний початок життю Шекспіра на українській сцені.³ За цією виставою класичного експресіонізму слідувала вистава «Отелло» (1922) в короткочасно відновленім театрі Львівської Бесіди в перекладі М. Рудницького і в поставі режисера О. Загорова, вихованця Московського Художнього Театру. В кінці 1922 року в Київському театрі ім. Шевченка показав шекспірівську комедію «Приборкання гострухи» режисер О. Смирнов, прибічник Вс. Меєрхольда в стилізованому плані старовинної вистави *commedia dell' arte*. 1926 року з'явилася вистава «Отелло» в місті Катеринославі, де тоді працював театр ім. Заньковецької під режисурою П. Саксаганського і, нарешті, вистава «Сон літньої ночі» 1927 року в Київському театрі ім. Франка (режисер Гнат Юра) з музикою Ф. Мендельсона та місцевого композитора Н. Прусліна.

В цьому стильовому калейдоскопі перших українських шекспірівських вистав акцент було зроблено на спробі шукання нових форм в сценічному розв'язанні Шекспіра.

Не дивлячись на сценічні успіхи перших шекспірівських вистав, справа перекладу їх стояла значно нижче. Свідченням цьому є заввага П. Саксаганського:

Мені не довелося грати в п'єсах Шекспіра. В ті часи не було доброго перекладу. Був, правда, переклад Куліша, але дуже незадовільний. Після революції я по-

¹ Акад. М. Возняк. Цитований твір. Стор. 148.

² Архів родини Бурггардт.

³ Вистави «Ромео і Джульєтта» («Молодий театр») та «Отелло» («Березіль») лишилися незакінченими. — Свідчення Й. Гірняка.

ставив «Отелло» в театрі Заньковецької. Я ж сам і зробив український переклад цієї п'єси.¹

Перед О. Бурґгардтом встала проблема — дати переклад рівня європейської культури, знайти «містки» в ньому, що вводили б українського глядача до глибшого розкриття тексту великого драматурга.

О. Бурґгардт переклад закінчив і, шукаючи рятунку від численних репресій, опинився в еміграції. Тому і про його «Гамлета» було забуто. Зобумовлена рамками одного офіційного стилю українська шекспірівська вистава перестала рости в глибину, але натомість росла з широчинь. На 1941 рік шекспірівський театр вже налічував одинадцять поставлених творів.

Щодо «Гамлета», то перша його вистава відбулася у Львові 23 вересня 1943 року. Виставу ставив Й. Гірняк, в головній ролі виступав В. Блавацький, переклад — М. Рудницького. Під безпосереднім впливом цієї вистави в 1956 році Харківський театр ім. Шевченка (колишній «Березіль») поставив «Гамлета», бо в ній головну роль грав Я. Геляс, що у виставі 1943 року грав роль Першого актора. За харківською виставою (режисер В. Норд) слідувала прем'єра «Гамлета» (1957 року) в Львівському театрі ім. Заньковецької (режисер В. Тягно, в головній ролі О. Гай) де теж просліджується вплив вистави 1943 року через творців вистави з групою акторів колишнього Львівського театру на чолі з Л. Кривицькою. Вистави 1956 та 1957 років ішли в перекладі В. Вера.

Хоч переклад О. Бурґгардта на сьогодні не побачив світла рампи, проте його якісні досягнення — величезні.

Перш ніж їх тут коротко згадати, зупинимось на питанні, чому саме О. Бурґгардт вибрав для свого першого перекладу шекспірівської драми «Гамлета». Те не сталося випадково, що серед перших п'яти (закінчених) шекспірівських вистав половину репертуару складали драми, де драматург порушив проблему **супернатурального** («Макбет», «Сон літньої ночі»). Вона стоїть і в «Гамлеті», центрована навколо постаті Привида, і тут є те, що близько було світоглядів О. Бурґгардта (за «Гамлетом» ішов переклад «Бурі») і чим цікавився глядач шекспірівської виста-

¹ Л. Мельничук-Лучко. «Саксаганський — актор». Стор. 174. Львів, 1958.

ви. С. Кларк зазначав що «модерні глядачі, порівняно вільні від пут елісаветинських забобонів, завжди нервово проймаються перед Привидом і не дивляться на це, як на нісенітницю».¹

Це переживання стосується й до українського глядача двадцятих чи тридцятих років, тим більше, що Привид психавлював дію дуже популярної історії про вбивство брата братом, одруження вдови з вбивцею і помсту сина проти вітчима за смерть батька.

Коли тепер торкнутися самого перекладу О. Буртгардта, не входячи в аналіз мови, то це є майстерний вияв перекладу рівня світової культури, зокрема вияв у драмі плідної праці неокласиків. «Гамлет» О. Буртгардта хронологічно увиходить до другого періоду його творчості, а саме, — як майстра-перекладача. «Гамлет» створюється майже в кінці цього періоду, тоді коли переклад його стає «універсальним. З однаковою майстерністю перекладаються речі найрізноманітніших стилів та жанрів».²

«Гамлет» є синтезом жанрів, де перекладач виявляє свою майстерність як сатирик, як лірик, як філософ...

Глибинність філософської думки О. Буртгардта зустрічається протягом всього перекладу. Чи не найяскравішим зразком цього створено інтермедійну сцену третьої дії.

Де сміху більш, там більше і ридань,
о, де між радістю і горем грань?

Мінливий світ, і хай це не вражас,
що вкупі з щастям і любов щезає.

Хто знає, хто із них кого веде:
чи не за щастям вслід любов іде.

(Король на кону, стор. 123, 124).

Філософську думку втілено шляхом яскравих порівнянь:

... Цей світ — немов
город неполютий, що геть заріс
кропивою та буйним бур'яном!

(Гамлет, стор. 32).

або шляхом народного мудрого прислів'я:

Слова угору, мисль донизу тягне —
без мислі слово неба не досягне.

(Король, стор. 140).

Перекладач-сатирик, майстерний і в прозі і в поезії, де часто знайдено ідеальну форму вірності оригіналові:

¹ С. Clark. «Shakespeare and the Supernatural». Стр. 70. Williams and Norgate. London, 1931.

² Ю. Шерех. «Пам'яті поета». «Арка». Ч. 6. Видавництво «Українська Трибуна». Мюнхен, 1947.

Потужний Цезар вмер і струх на глину,
ним у стіні замазано щілину.
Той, від якого цілий світ тремтів,
нам замазка від холоду й вітрів. (Гамлет, стор. 208).

Нарешті, ліричні моменти в перекладі:

Там, понад річкою верба звисає
і сиве листя в люстрі відбиває.
Туди вона прийшла, уквітчана
химерними вінками із кропиви,
купальниці, стокроток і волошок... (Королева, стор. 193).

В перекладі домінує експресивна форма. Її передано в динаміці наростання чуттів, що легко дає можливість акторові застосувати це з максимальним ефектом, як:

О янголи небес! О, земле й жаре
пекельних надр! Гартуй себе, о серце!
О жили, не млявійте, а напружтесь!
Гартуйтеся!... (Гамлет, стор. 55).

чи ж:

О спеко, висуши мій мозок! Сльози,
сім раз солоні, витрують снагу
з очей моїх. Клянусь, за божевілля
твоя вони таку ціну заплатять,
що наша шалька перетягне. Сестро,
Офеліє моя! Трояндо майська! (Лаерт, стор. 179).

або ж у формі ряду запитів для виявлення кольориту даної сценічної обстанови:

Навіщо, мертве тіло, ти блукаєш
у світлі місячнім, закутий в крицю?
Навіщо жах наводиш ти на блазнів?
Навіщо навіваєш нам думки,
що їх душа збагнути неспроможна?
Навіщо це? Скажи, чого ти хочеш? (Гамлет, стор. 48).

Це — лише кілька мазків до перекладу. Коли І. Франко про переклад П. Куліша «найгеніяльнішого твору Шекспіра» писав, що з ним «можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладів великого британця», то тут долучається ще й почуття гордості за переклад О. Бурґгардта перед світовим мистецтвом, а для історії українського «Гамлета» пістет перед майстром-перекладачем за найвизначніший шекспірівський дарунок першої третини двадцятого століття.

Валеріян Ревуцький